

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI:

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)

Iryna_zhadan@ukr.net

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ: ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено й обґрунтовано емпіричну модель дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності молоді, складниками якої є ключові компетенції громадянина, чинники та інструменти впливу. До переліку ключових компетенцій внесено ті, які забезпечують успішність виконання ролі громадянина в демократичному суспільстві (ідеальна модель). Соціально-психологічними чинниками їх розвитку визначено: чинники макrorівня (дискурси і практики, які продукуються соціальним середовищем) та чинники мікрорівня (особистісні якості, які виникають і розвиваються в процесі соціальної взаємодії, – цінності, мотивації, когнітивні настановлення, ставлення, ідентичності). Згідно із запропонованою моделлю чинники макро- і мікрорівнів взаємозалежні. Виявлено також взаємозумовленість розвитку громадянської компетентності та пропозицій дискурсу і практик соціального середовища. Встановлено інструменти впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності: обмеження – нормативні (норми, правила, приписи) і ненормативні (оцінки, стереотипи, звичаї); сприяння (схвалення, прийняття, залучення, підтримка, повага, пошана, визнання, заохочення); мотивування (до активності/пасивності, автономності/залежності, раціональності/іраціональності, довіри/підозріливості, дружельюбності/антагонізму). Зроблено припущення, що те, які інструменти впливу частіше обирає середовище, вказує на його реальні очікування щодо компетенцій громадян. Порівняння ж реальних очікувань середовища з ідеальною моделлю дасть змогу визначити ступінь його відповідності вимогам до розвивального середовища. З'ясовано, що найбільш проблемними і значущими для сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні є готовність до участі та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або її відмови від неї. Виокремлено мікрочинники становлення цих компетентностей та індикатори їхнього розвитку.

Ключові слова: ключові компетенції; громадянська компетентність; показники; індикатори; чинники розвитку; інструменти впливу.

Iryna V. Zhadan

Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Head of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)

Iryna_zhadan@ukr.net

SOCIAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT: AN EMPIRICAL MODEL OF RESEARCH

It is presented and justified an empirical model of research of socio-psychological factors of youth civic competence development, elements of which are the key competences of a citizen, factors, and tools of impact. To the list of key competences of a citizen were included those that ensure the

success of performing the role of a citizen in a democratic society (ideal model). Socio-psychological factors of its development are the following: macro-level factors (discourses and practices produced by social environment) and micro-level factors (personal qualities that appear and develop in the process of social interaction – values, motivation, cognitive settings, attitudes, identities). According to the proposed model, factors of macro- and micro-levels are interdependent. There is also an interconnection between the development of civic competences and offers of the discourse and practices of the social environment. The tools of impact of the social environment on the development of civic competencies are the following: restrictions (normative – norms, rules, orders, and non-normative – valuation, stereotypes, traditions); assistance (approval, acceptance, involvement, support, respect, deference, acknowledgment, encouragement); motivation (to activity/passivity, autonomy/dependency, rationality/irrationality, trust/suspicion, friendliness/antagonism). It is supposed that the instruments of the impact that the environment chooses more frequently indicate its real expectations regarding the competencies of citizens. The comparison of realistic expectations of the environment with the ideal model gives an opportunity to define the level of its correspondence to the demands of the environment of development. It is defined that the most problematic and significant for the current stage of development of civic society in Ukraine are the readiness to participation and readiness to the acquirement of public goods at the price of restrictions or refusal of personal profit. Micro-factors of the establishment of these competencies and indicators of its development were distinguished.

Keywords: key competencies; civic competencies; indicators; development factors; instruments of impact.

Постановка проблеми. Громадянську компетентність у наукових джерелах і прикладних розробках визначають різнорівнево, залучаючи ледь не повний перелік категорій – від знань, умінь та навичок (частіше в працях педагогів) до прагнень, здатностей, готовностей, ціннісних преференцій та особистісних якостей. Трансверсальність ролі громадянина забезпечується складною структурою і взаємозумовленістю компонентів громадянської компетентності, а все разом дає підстави вважати її інтегративною характеристикою особистості (групи, спільноти) (Шепелева, 2016; Шевчук, 2018 та ін.). Широта функцій і багаторівневість структури громадянської компетентності ускладнюють операціоналізацію її показників та індикаторів, що, своєю чергою, гальмує розробку дослідницького інструментарію та емпіричне вивчення особливостей її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Узагальнивши результати наукових розвідок, присвячених психологічним аспектам громадянськості (Munkler, 1997; Даль, 1994; Равен, 2002 та ін.), ми визначаємо *громадянську компетентність* як інтегративну характеристику особистості, що вказує на наявність у неї якостей (цінностей, мотивацій, настановлень, ставлень, ідентичностей) та кваліфікаційних ознак (здатностей, готовностей), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Відповідно, громадянські компетенції – це ті якості та кваліфікаційні характеристики, які необхідні для ефективної громадянської взаємодії на даному етапі розвитку суспільства. У той чи той спосіб запит на відповідний перелік громадянських компетенцій формує суспільство, артикулюючи його через освіту, медіа, програмні документи політичних сил, статuti громадських об'єднань тощо.

На першому етапі нашого дослідження було побудовано соціально-психологічну модель громадянської компетентності (Жадан, 2019), на основі якої і розроблялась емпірична модель дослідження особливостей впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності, представлена нижче.

У рамках нашого дослідження не видавалося можливим охопити увесь спектр компетентностей, що було загально очікуваним, адже складність феномену громадянської компетентності спонукала й інших дослідників визначати ключові компетенції, які було б простіше оцінювати і розвивати в короткотерміновій перспективі (Трофимова, 2015; Чулкова, 2014 та ін.). І якщо щодо загального дизайну громадянської компетентності сьогодні майже не виникає дискусій у науковій спільноті, то проблематика ключових компетенцій є доволі дискусійною, зокрема й через те, що розробляється в різних ціннісних

координатах, відповідно до культурних пріоритетів, особливостей економічної, політичної, соціальної ситуацій тощо.

Ще одним напрямом оптимізації довгого переліку громадянських компетенцій є впровадження поняття «адекватний громадянин» та визначення необхідного і достатнього рівня громадянської компетентності через перелік притаманних йому ознак. При цьому різні автори роблять акценти на різних складниках компетентності. Так, зокрема, Р. Даль вважає необхідним для адекватного громадянина володіння мінімально достатніми *знаннями* (про релевантні альтернативи політичного курсу та їхні ймовірні наслідки, про власні інтереси та інтереси громади); *уявленнями* (про те, який політичний вибір дає змогу забезпечити ці інтереси найбільшою мірою, і про найбільш ефективні засоби досягнення) та *вмотивованістю* діяти відповідно до цих інтересів (Даль, 1994, с. 106–131).

Натомість Дж. Марч та Й. Олсен переконані в першочерговості усвідомлення цивілізованим громадянином колективної (громадянської) сутності людського буття, що виявляється 1) у солідарності індивіда і політичної спільноти; 2) у специфічній ідентичності; 3) у збалансованості залучення до проблем спільноти і власної автономії, а також різних ідентичностей і лояльностей (March, & Olsen, 1995). Тобто, на відміну від Р. Даля, який фактично вважає ключовими когнітивні і мотиваційні складники громадянської компетентності, Дж. Марч і Й. Олсен найбільш значущими вважають ставленнєві та ідентифікаційні її компоненти.

Як і у випадку з моделями громадянської компетентності (Жадан, 2019), є кілька підходів до виокремлення індикаторів компетентності. Оскільки переважна більшість дослідників погоджується з тим, що йдеться про виконання ролі (vs функцій або захист прав і виконання обов'язків громадянина), індикаторами громадянської компетентності найчастіше обирають ті кінцеві здатності чи готовності, які визначають успішність громадянської поведінки, або ж власне практики, тобто усталені способи громадянської активності. Дослідники, які вибудовують моделі громадянської компетентності на основі переліку компетенцій, як правило, індикаторами вважають показники розвитку визначених компетенцій.

Прикладом оцінювання громадянської компетентності за ступенем розвитку здатностей є індикативна модель В. Піддячого, яка містить такі здатності-індикатори: «а) орієнтуватись у проблемах суспільно-політичного життя, знати процедури участі в діяльності державних інститутів та органів місцевого самоврядування; б) застосовувати процедури і технології захисту інтересів, прав і свобод – власних та інших громадян; в) виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави; г) використовувати способи і стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі і громадянському суспільству; д) використовувати способи діяльності і моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина; е) робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави» (Піддячий, 2017, с. 78).

Як бачимо, поняття «здатності» поширюється автором на когніції, поінформованість і власне громадянські практики. Наскільки коректно, наприклад, «знання процедур» кваліфікувати як здатність? Незрозумілим також є такий індикатор, як «знати процедури участі в діяльності державних інститутів». Про чітку діяльність ідеться? Якщо про громадянина, наскільки коректно говорити про «участь у діяльності»? Можливо, усе ж таки йдеться про «вплив на діяльність»? Окрім зазначених дискусійних позицій, видається проблематичною операціоналізація запропонованих здатностей, без чого неможливо створити інструментарій для оцінювання громадянської компетентності.

Значно лаконічнішим є перелік індикаторів Х. Мюнклера, який пропонує оцінювати компетентність за ознаками: партиципативної здатності і готовності, інтересу до зростання особистісного і суспільного добробуту, що виявляються в орієнтації на суспільне благо,

почуття солідарності, готовності до вчинків, не пов'язаних з матеріальною винагородою (Münkler, 1997).

Дж. Александер пропонує перелік індикаторів розвитку громадянської спільноти, які, на нашу думку, можуть застосовуватися також для оцінювання громадянської компетентності як групи, так і особи. Такими індикаторами, на думку Дж. Александера, є:

- *специфічні практики громадянськості* (солідаризації, критики і взаємоповаги);
- *культурно-символічні індикатори* – дискурси (ціннісний, очищення влади, боротьби з корупцією, нормативні смисли добра і зла, справедливого і несправедливого, прийняттого і неприйняттого; дискурс свободи, який зумовлює поведінку і мотивацію); соціальні коди; символічні концепти і практики; наративи;
- *соціально-нормативні настановлення* (апеляції до справедливого чи ідеального суспільства) (Alexander, 2001).

Для нашого дослідження окремі інтереси становлять запропоновані Дж. Александером бінарні коди дискурсу, який відповідає демократичному громадянству. Вони можуть бути застосовані (повністю чи частково) не лише для оцінювання дискурсу громадянськості, а й практик соціальної взаємодії (всередині групи, між групами і взаємодії з владою) та громадянської компетентності особистості. Ось загальний їх перелік:

- *мотиви акторів (громадянські (цивільні) – антигромадянські (антицивільні))*: активність – пасивність, автономність – залежність, раціональність – ірраціональність, розсудливість – істеричність, стриманість – збудливість, самоконтроль – нездатність контролювати пристрасті, реалістичність – спотворення дійсності, здоровий глузд – марення;
- *взаємовідносини (громадянські – антигромадянські)*: відкритість – секретність, довірливість – підозрілість, критичність – нерозбірливість, повага – власний інтерес, альтруїзм – жадібність, чесність – обман, прямота – розрахунок, відкритість до обговорень – келейність, дружельюбність – антагонізм;
- *інститути (громадянські – антигромадянські)*: керованість правилами – безчинство, закон – влада, рівність – ієрархічність, залучення – обмеження, неупередженість – суб'єктивізм, контракт – зв'язки лояльності, групи (groups) – угруповання (factions), установа – особистість (цит. за: Степаненко, 2006, с. 12).

В. Степаненко, аналізуючи проблеми громадянського суспільства з опертям на методологічні підходи Дж. Александера, ключовими індикаторами розвитку громадянськості визначив здатність до самоорганізації задля вирішення суспільних проблем, самокритичність і саморефлексію, якість горизонтальних соціальних зв'язків та рівень соціальної солідарності в громадянських практиках (Степаненко, 2006).

Р. Даль ключовими індикаторами громадянської компетентності вважає наявність чіткого уявлення про «суспільне благо» та інтереси різних груп людей, а також високий рівень емпатії і співпричетності (здатність поставити себе на місце іншого і побачити світ його очима) (Даль, 1994).

Підсумовуючи огляд підходів до дослідження громадянської компетентності, виокремимо ті позиції, які видаються продуктивними для наших розвідок. Це насамперед поняття адекватного громадянина, яке, на нашу думку, є багатоплановим і може застосовуватись, з одного боку, для визначення запиту суспільства на бажані громадянські компетенції і для оцінювання відповідності цьому запиту впливів соціального середовища, а з другого – для оцінювання міри відповідності цьому запиту громадянської компетентності особистості (групи, спільноти). За результатами такого дослідження можна буде скласти уявлення як про адекватність впливів соціального середовища запитам суспільства, так і про адекватність компетентності громадян (груп, спільнот) викликам і рівню проблем, які мають вирішуватись.

Метою статті є обґрунтування емпіричної моделі дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження Узагальнивши результати досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, у подальших емпіричних розвідках ми будемо послуговуватися такими категоріями:

- поняття «компетенції» будемо використовувати тоді, коли йтиметься про складники громадянської компетентності, необхідні для виконання ролі громадянина; поняття «компетентності» вживатимемо тоді, коли йтиметься про ступінь володіння особистістю тими чи тими компетенціями;
- компетентнісний профіль адекватного громадянина – теоретична модель ключових компетенцій, які забезпечують успішність виконання ролі громадянина в демократичному суспільстві;
- компетентнісний профіль громадянина – емпірично виявлена модель ключових компетенцій, які артикулюються соціальним середовищем як необхідні і достатні для виконання ролі громадянина;
- громадянська компетентність майбутніх педагогів – емпірично виявлена модель ключових компетентностей студентів закладів вищої освіти педагогічного профілю;
- соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності:
 - ✓ чинники макrorівня – дискурси і практики, які продукуються соціальним середовищем;
 - ✓ чинники мікрорівня – особистісні якості (цінності, мотивації, когнітивні настановлення, ставлення, ідентичності), які виникають і розвиваються в процесі соціальної взаємодії.

Емпірична програма дослідження конструювалася на основі моделі соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності (рис.).

Ми виходили з розуміння соціального середовища як простору соціальної взаємодії, репрезентованого дискурсом громадянськості та громадянськими практиками, що зумовлюють розвиток якостей та кваліфікаційних характеристик суб'єктів. Тобто середовище сприяє розвитку одних якостей, здатностей та готовностей і водночас обмежує можливості для розвитку інших.

Інструментами впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності є:

- *обмеження*: нормативні (норми, правила, приписи) і ненормативні (оцінки, звичаї);
- *сприяння*: схвалення, прийняття, залучення, підтримка, повага, пошана, визнання, заохочення;
- *мотивування*: до активності/пасивності, автономності/залежності, раціональності/ірраціональності, довіри/підозрливості, дружелюбності/антагонізму.

Передбачається дослідити особливості впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності за всіма трьома напрямками: через обмеження (прямий вплив), через сприяння (опосередкований), через мотивування (непрямий).

Перелічені способи обмеження, сприяння та мотивування будуть у нашому дослідженні показниками, для яких визначатимуться індикатори і розроблятиметься інструментарій з метою дослідження особливостей соціального середовища як чинника розвитку громадянської компетентності.

За результатами дослідження передбачається оцінити вплив соціального середовища на розвиток громадянської компетентності з огляду на його функції: соціально-комунікативну, соціально-інтегративну та особистісно-формувальну (Нагайченко, 2010).

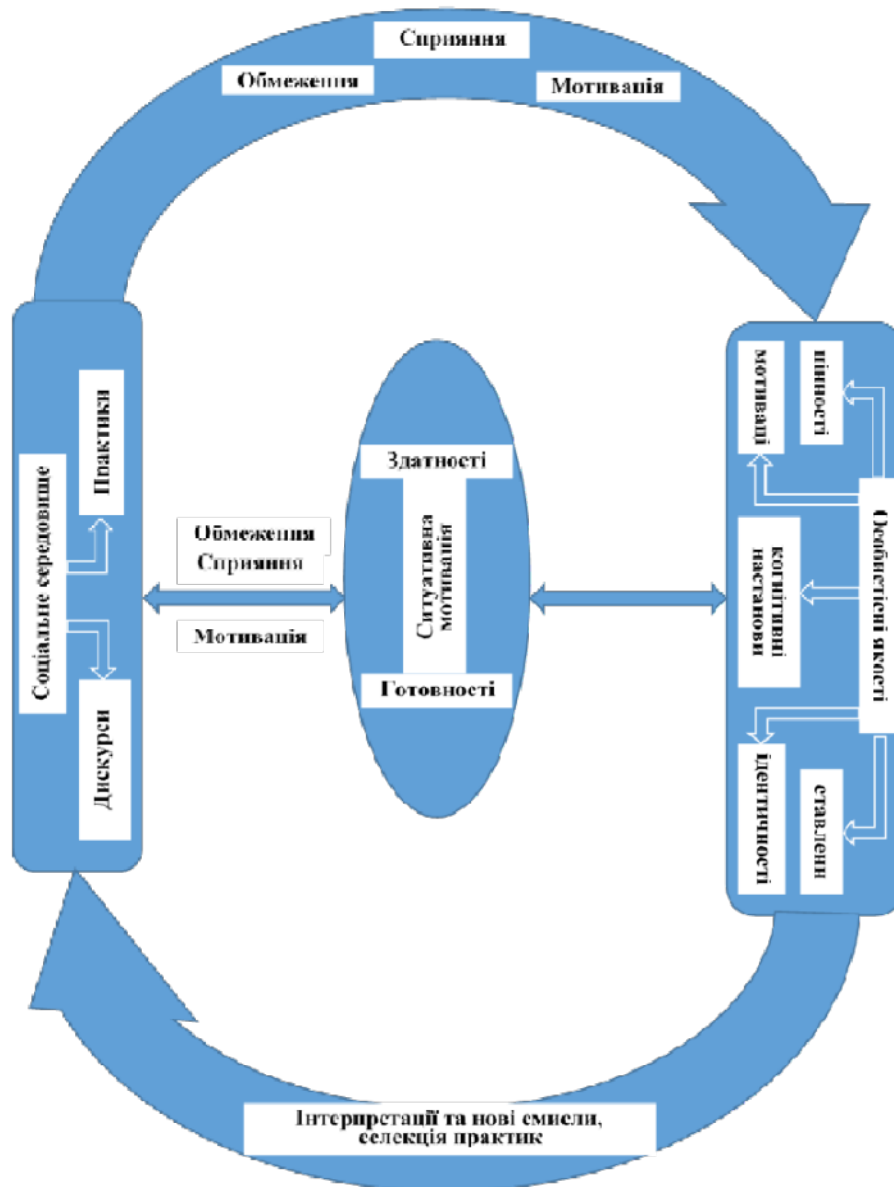

Рис. Модель соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності

Узагальнивши результати досліджень дискурсу та практик громадянськості, які проводились нами раніше, а також дані емпіричних розвідок з цієї проблеми вітчизняних та зарубіжних науковців, ми:

- 1) обрали з переліку кваліфікаційних характеристик найбільш проблемні і значущі для сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні: готовність до партиципації (участь в управлінні, вирішенні проблем, співробітництво тощо) та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди;
- 2) визначили компетентності (особистісні якості), необхідні для їх досягнення;
- 3) виокремили індикатори для оцінювання визначених компетентностей (табл.).

Ми виходимо з припущення, що громадянські готовності зумовлюються відповідними конфігураціями якостей, сформованих у процесі соціальної взаємодії, і конвертуються в громадянську дію лише тоді, коли ситуація оцінюється особистістю як значуща для неї (групи, спільноти).

Для оцінювання дискурсу і практик соціального середовища ми запозичимо підхід до виокремлення бінарних опозицій дискурсу, запропонований Дж. Александером.

Показники та індикатори громадянських компетентностей,
які зумовлюють готовність до партиципації та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або її відмови від неї

Компетентності	Показники	Індикатори
ціннісні	законності	закон-влада, відкритість - келейність, прозорість-секретність, підзвітність-не контрольованість
	соціальної солідарності	баланс інтересів (колективних/індивідуальних), орієнтація практик (на спільне/індивідуальне благо), орієнтація на співпрацю /автономність, дружелюбність/антагонізм
	співробітництва	відмова від домінування, уникання маніпуляцій, артикуляція власних переживань і бажаного результату, прагнення зрозуміти мету і мотиви партнера, відвертість, гнучкість.
мотивації	залучення	цілі участі (матеріальні-нематеріальні, раціональні-ірраціональні)
	активності	зовнішня/внутрішня; ситуативна/постійна; вибір практик активності (прийнятні/неприйнятні, застосовуються часто / рідко).
	досягнення	орієнтовані на власний інтерес чи спільне благо; співвідношення індивідуальних і групових цілей.
	самоорганізації для вирішення спільних проблем	уміння донести власну ідею, переконати інших та організувати їх на її реалізацію; досвід організації власного часу для вирішення конкретних проблем спільноти
когнітивні настановлення	на критичний аналіз ситуації	звичний алгоритм верифікації інформації (оцінювання джерел, обґрунтованості висновків) / прийняття інформації, яка підтверджує власні припущення, як достовірної); прагнення до виявлення причинно-наслідкових зв'язків
	на раціональне оцінювання інформації	прагнення виокремити маніпуляційний складник та визначити мету появи саме цієї інформації у відповідний час та встановити кінцевого бенефіціара; недовіра до інформації, яка апелює до емоцій
	на рефлексивний аналіз ситуації	гальмування прагнення якнайшвидше вирішити проблему; прагнення виділити в проблемі принципово нові умови, проаналізувати власні емоції, оцінки, помилки і з'ясувати їх причини; оцінити відповідність ситуації власним мотивам і цілям
ставлення	соціальна відповідальність	усвідомлення і контроль своєї здатності бути причиною змін (або протидії змінам); нетерпимість до непрозорих і незаконних дій; прогнозування наслідків своїх дій (бездіяльності)
	соціальна довіра	очікування, що інші люди (групи, інституції) поведуться чесно і відповідно до норм; розгалуженість мережі соціальних зв'язків (соціальний капітал)
	толерантність до невизначеності	сприйняття невизначеності як можливості розвитку; уникання крайніх оцінок (чорно-білої картини світу); упевненість у собі в ситуаціях ризику чи конфронтації
ідентичності	суб'єктна	внутрішня/зовнішня детермінація цілей, і ставлень сфер і форм громадянської активності
	громадянська	рівень смислів громадянської ідентифікації (знакова репрезентація, інтерпретація, конструювання, створення умов і правил перетворення реальності)

Обмеження дослідження зумовлені браком часу та ресурсів, необхідних для виявлення особливостей впливу соціального середовища на розвиток усього переліку громадянських компетентностей, представлених у теоретичній моделі.

Практична/соціальна значущість дослідження. Оскільки досліджувані компетентності видаються одними з найбільш актуальних і водночас проблемних на даному етапі становлення громадянського суспільства, практичні рекомендації щодо їх розвитку стануть у пригоді всім учасникам цього процесу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У представленій моделі соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності наявні всі необхідні для організації емпіричного дослідження елементи:

- визначено кваліфікаційні характеристики та перелік компетенцій, які уможливають їх набуття (показники), виокремлено індикатори для кожного з показників;
- визначено способи та інструменти впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності.

Наступним кроком у наших розвідках буде підготовка інструментарію і проведення емпіричного дослідження з метою верифікації моделі соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності і перевірки припущення щодо взаємозумовленості розвитку дискурсу та практик середовища і показників розвитку громадянської компетентності.

Список використаних джерел

- Даль, Р. (1994). *Проблемы гражданской компетентности*. Взято з <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>
- Жадан, І. В. (2019). Соціально-психологічна модель громадянської компетентності. *Проблеми політичної психології*, 43 (46), 20–26.
- Нагайченко, Н. Н. (2010). Воспитывающая среда школы как фактор формирования социальной компетентности старшеклассников. *Ярославский педагогический вестник. Т. 2. Психолого-педагогические науки*, 3, 94–97.
- Піддячий, В. (2017). Сутність і зміст громадянської компетентності майбутнього педагога. *Молодь і ринок*, 7, 76–82.
- Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.
- Степаненко, В. (2006). Гражданское общество как дискурс и социальный нормативный порядок в социологии Джеффри Александера. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 5–23.
- Трофимова, И. Н. (2015). Гражданская компетенция: государственная политика или возможности для гражданина. *Россия реформирующаяся*, 1, 90–112.
- Чулкова, Р. Г. (2014). Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. *Современные проблемы науки и образования*, 2. Взято из <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>
- Шевчук, Т. Є. (2018). Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *Young Scientist*, 4.1 (56.1), 85–88.
- Шепелева, Т. Е. (2016). Соотношение терминов «гражданская компетенция», «гражданская компетентность» с понятием «гражданственность». *Мир науки*, Т. 4, № 2. Взято из <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf>
- Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400.
- March, J. G., Olsen, J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press, 1995.
- Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung.

References

- Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400. (in English)
- Chulkova, R. G. (2014). Formirovaniye grazhdanskoй kompetentnosti uchashhegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoy shkoly [Formation of student civic competence as an urgent task of a modern school. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 2. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381/> (in Russian)
- Dal, R. (1994). *Problemy grazhdanskoй kompetentnosti*. Retrieved from <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php> (in Russian)
- March, J. G., & Olsen, J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press. (in English)
- Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)
- Nagaychenko, N. N. (2010). Vospityvayushhaya sreda shkoly kak faktor formirovaniya sotsialnoy kompetentnosti starsheklassnikov [The educational environment of the school as a factor in the formation of social competence of high school students]. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. Vol. 2. Psikhologo-pedagogicheskiye nauki*, 3, 94–97. (in Russian)
- Piddiachyi, V. (2017). Sutnist i zmist hromadianskoй kompetentnosti maibutnoho pedahoha [The essence and content of civic competence of the future teacher]. *Molod i rynok*, 7, 76–82. (in Ukrainian)
- Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and realization]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)
- Stepanenko, V. (2006). Grazhdanskoye obshchestvo kak diskurs i sotsialnyy normativnyy poryadok v sotsiologii Dzheffri Aleksandra. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing*, 2, 5–2. (in Russian)
- Shepeleva, T. E. (2016). Sootnosheniye terminov «grazhdanskaya kompetentsiya», «grazhdanskaya kompetentnost» s ponyatiem «grazhdanstvennost» [Correlation of the terms «citizenship», «citizenship» with the concept of «citizenship»]. *Mir nauki*, Vol. 4, № 2. Retrieved from <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf/> (in Russian)
- Shevchuk, T. Ye. (2018). Hromadianska kompetentnist yak element formuvannia osobystosti maibutnikh fakhivtsiv. *Young Scientist*, 4.1 (56.1), 85–88. (in Ukrainian)
- Trofimova, I. N. (2015). Grazhdanskaya kompetentsiya: gosudarstvennaya politika ili vozmozhnosti dlya grazhdanina [Citizenship: public policies or opportunities for a citizen]. *Rossiya reformiruyushchayasya*, 13, 90–112. (in Russian)
- Zhadan, I. V. (2019). Sotsialno-psykholohichna model hromadianskoй kompetentnosti. *Problemy politychnoi psykholohii*, 43 (46), 20–26. (in Ukrainian)